

**TO'G'RIDAN-TO'G'RI XORIJIY INVESTITSİYALARINING QABUL
QILGAN DAVLATLAR IQTISODIYOTIDAGI O'RNI.**

Tulkinova Aziza Botir qizi

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti 3-bosqich talabalasi

Yo`nalish: Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar

Abstract. Soʻnggi oʻn yilliklarda xorijiy investitsiyalar oqimi yildan-yilga ortib bormoqda. Shu munosabat bilan xorijiy mamlakatlarga sarmoya kiritish nega bunchalik foydali boʻlganligi, investitsiyalar qabul qiluvchi davlatga qanday foyda keltirayotgani va ularning samaradorligi qanday, xorijiy investitsiyalar nimadan iboratligi, ularning tez surʼatlar bilan oʻsishiga nima sabab boʻlganligi oʻrganilmoqda. Misollar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning qabul qiluvchi mamlakatdagi mahalliy kompaniyalarga ta'sirini, qabul qiluvchi mamlakatlarda mehnat unumdorligi, ish haqi va umumiy qashshoqlikni ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, o'sish omillari, investitsiyalar ta'siri.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TXI) Ikkinchi jahon urushi tugaganidan beri, Evropa va Yaponiya mamlakatlari iqtisodiyotni tiklash uchun mablag'larga juda muhtoj bo'lgan paytdan boshlab iqtisodchilarning qiziqish mavzusi bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. O'shandan beri to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi doimiy ravishda o'sib bordi va 1990-yillarda. u jami jahon kapital harakatining deyarli chorak qismini tashkil etdi. Bunga bir qator omillar yordam berdi.

Texnologiyalar. Telekommunikatsiya va transportning rivojlanishi uzoq masofalarda biznes yuritishni keskin tezlashtirdi va soddalashtirdi. AQShning sobiq prezidenti Bill Klinton buni 1960-yillarda eslagan edi. transatlantik telefon liniyasi bir vaqtning o'zida atigi 80 ta qo'ng'iroqni qabul qila olardi.

Yuqori daromadning jozibadorligi. 1980-yillarning oxiri - 1990-yillarning boshlarida. Janubi-Sharqiy Osiyoning ba'zi mamlakatlari (Xitoy, Gonkong, Indoneziya, Yaponiya, Koreya, Malayziya, Tayvan va Tailand) favqulodda iqtisodiy

o'sishni boshdan kechirdi. Dunyo bo'ylab investorlar Janubi-Sharqiy Osiyo bozorlariga kirish orqali o'z sarmoyalaridan katta daromad olishlari mumkinligini tushunishdi.

Berlin devorining qulashi. Sovuq urushning tugashi iqtisodiyotni liberallashtirishga yordam berdi. Sobiq sotsialistik blokning ko'plab mamlakatlari jahon bozorlariga chiqdi, ularning korxonalari investitsiyalarning jozibador ob'ektiga aylandi.

Moliyaviy liberallashtirish. 1970-yillarga qadar ko'pgina davlatlar, shu jumladan AQSH kompaniyalari va jismoniy shaxslarning xorijiy mamlakatlarga sarmoya kiritish, xorijiy kompaniyalarning qimmatli qog'ozlarini saqlash va hatto chet el valyutalarini saqlash huquqlariga qattiq cheklovlar qo'ydi. Buyuk Depressiya davrida o'rnatilgan bu cheklovlar vahima paydo bo'lishining oldini olish uchun kapital harakatini cheklashga qaratilgan edi. 1970-yillarning boshlarida Qo'shma Shtatlar oltin standartidan voz kechdi va valyuta kurslarini belgiladi. Shu bilan birga, kapital harakati bo'yicha ko'plab cheklovlar olib tashlandi. Moliyaviy liberallashtirish, aslida, so'nggi bir necha o'n yillikda investitsiyalar oqimining oshishiga olib kelgan eng muhim omillardan biriga aylandi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotining ko'plab jihatlariga ta'sir qiladi: mehnat unumdorligi, to'lov balansi, bozor tuzilishi va boshqalar. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning asosiy ta'siri retsipient-mamlakat va sarmoya kirituvchi davlat o'rtasidagi texnologik tafovutni kamaytirishdan iborat bo'lib, bu o'z navbatida mehnat unumdorligini oshiradi va oluvchi mamlakat iqtisodiyotining o'sishini rag'batlantiradi (Moosa, 2002). To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir darajasi, shuningdek, investitsiyalarning hajmi va turi mamlakatning ularni qabul qilish qobiliyatiga bog'liq (Durham, 2004) va inson kapitali va infratuzilma, moliyaviy va investitsiyalar darajasi bilan belgilanadi. mamlakatning institutsional rivojlanishi, qonunchilik, siyosiy barqarorlik, savdo siyosati (Borensztein va boshqalar, 1998) va ushbu investitsiyalar bilan ishlab chiqarilgan tovarlar bozori hajmi (Balasubramanyam at al., 1996; Makki and Somwaru, 2004). Bu ta'sir ko'p sohalarda o'zini namoyon qiladi, lekin asosan yangi bilim va texnologiyalarni qabul qiladigan bozorlarning raqobatbardosh darajasining oshishi orqali. Mamlakatning investitsiyalarni qabul qilish qobiliyati ma'lum bir hududda faoliyat yuritayotgan yoki tashkil etilgan kompaniyalarning samarali sarmoya kiritish, bozorlarni kengaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratish qobiliyatini belgilovchi omillar majmui bo'lgan investitsiya muhiti deb ataladi. Mintaqadagi investitsion muhitga milliy va mahalliy

hokimiyat organlarining siyosati sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi, bu xarajatlar va xatarlar darajasiga ta'sir qilishi, shuningdek, raqobatni engillashtirishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Kichik xususiy korxonalaridan tortib transmilliy korporatsiyalargacha bo'lgan kompaniyalar foyda olish imkoniyatlarini baholash asosida investitsiya qarorlarini qabul qiladilar. Ushbu hisob-kitoblar biznes turi bilan bog'liq ko'plab xavf omillariga bog'liq. Biroq, ko'pgina kompaniyalar uchun qisqa muddatli foyda yagona maqsad emas - bu shunchaki mahsulot tannarxini va mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq xavflarni kamaytirish yo'llarini topish uchun etarli. Kompaniyalar uchun ularning faoliyati butun jamiyat taraqqiyoti nuqtai nazaridan ijobiy natija berishi, uzoq muddatda foyda olish imkonini berishi ham birdek muhim. Raqobatning cheklanishi iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga olib keladi, eng yangi texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlash uchun rag'batlarni toraytiradi, deb ishoniladi.

Davlat institutlari investitsiya muhitining bir qator jihatlariga - mintaqaning geografik joylashuviga, iqlim sharoitiga va iste'molchilarning tarixiy afzalliklariga ta'sir qila olmaydi. Biroq, ular investitsiya bilan bog'liq xarajatlar, to'siqlar va xatarlarga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, ta'rifiga ko'ra, uzoq muddatli bo'lib, u mamlakatdagi siyosiy barqarorlik va kompaniya o'z faoliyati natijalaridan foyda ko'rishi uchun mulk huquqlarini saqlash kafolatlari masalasini birinchi o'ringa qo'yadi. Quyida ko'rsatilgandek, investitsiya muhitining muhim tarkibiy qismlari mehnat resurslarining holati, moliya tizimi va infratuzilmasining rivojlanish darajasidir.

Bugungi kunda investitsiyalar iqtisodiy taraqqiyotning yana bir jihati – globallashuv bilan chambarchas bog'liq. Odamlar globallashuv haqida gapirganda, ular ko'pincha tovarlar, jumladan xizmatlar savdosining o'sib borayotgan hajmini nazarda tutadi. Savdo oqimlari haqiqatan ham globallashuvning eng aniq jihatlaridir. Biroq, ko'plab tahlilchilar xalqaro sarmoya yaqinroq iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish uchun kuchli vosita ekanligini ta'kidlaydilar. Investitsiyalar ko'pincha nou-xau, yangi texnologiyalar va boshqaruv amaliyotlarini o'tkazgandan so'ng ishlab chiqarish jarayonining o'zini o'zgartiradi va shu bilan savdoning oddiy o'sishidan ko'ra ko'proq o'zgarishlarni olib keladi. So'nggi o'n yil ichida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xalqaro savdo yoki jahon ishlab chiqarishidan tezroq o'sdi.

Xorijiy mamlakatlarga sarmoya kiritishning bir qancha usullari mavjud (Investitsion va Globalization).

1. *Tijorat kreditlari.* Ular banklar tomonidan xorijiy kompaniyalar va davlat muassasalariga kredit berish shaklida mavjud.

2. *Rasmiy pul oqimlari.* Odatda bu rivojlangan mamlakatlar hukumatlari va xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga yordamdir.

3. *To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar.* Xalqaro investitsiya shakli, unda investor boshqa davlatdagi korxonada o'z kapitalining bir foizini oladi. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar chet elda zavod sotib olish yoki qurish yoki asosiy vositalarni sotib olish va yangi ishlab chiqarish ob'ektini joriy etish yoki tashkil etishdan iborat bo'lishi mumkin. Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni korxonada kapitalida 10% yoki undan ortiq (oddiy aktsiyalarda) ulushlarga (yoki ovozlarga) ega bo'lish deb ta'riflaydi (XVF to'lov balansi bo'yicha qo'llanma, 1993). To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ikki asosiy shaklni oladi (An assignment theory, 2004) - yangi korxonalarni yaratish va mavjud kompaniyalarni xalqaro sotib olish. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning bu ikki shakli bir-birini almashtirmaydi.

4. *Portfel investitsiyalari.* Chet el kompaniyasining moliyaviy vositalarini (aktsiyalari yoki obligatsiyalari) sotib olishdan iborat bo'lib, ular umuman uzoq muddatli bo'lishi shart emas. Portfel investitsiyalari (ta'rifi bo'yicha transmilliy korporatsiyalardan kelib chiqadigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar), masalan, kichik kompaniyaning pensiya jamg'armasi yoki xususiy shaxslarga tegishli mablag'lardan kelib chiqishi mumkin. Portfel investitsiyalari daromadlari dividendlar va foizlardan iborat. Portfel investitsiyalarining aniq miqdorini ko'p sonli vositalar va hisobot tizimidagi kamchiliklar tufayli hisoblash qiyin.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha adabiyotlar uzoq tarixga ega. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSHda transmilliy korporatsiyalarning paydo bo'lishi ikki yo'nalishdagi tadqiqotlarga sabab bo'ldi. Birinchisi kompaniyaning xalqarolashuvi nazariyasi bilan ifodalanadi va bir qator iqtisodchilarning tadqiqotlaridan kelib chiqadi (Penrose, 1959; Hymer, 1976; Vernon, 1966; Caves, 1971; McManus, 1972; Bakli va Kasson, 1976). 1977 yilda Jon Dunning (Dunning, 1977) ushbu asarlarning g'oyalarini o'zining eklektik modeli OLI (Egalik - Joylashuv - Ichkilashtirish) - TMKlarning strategik xatti-harakatlari va xalqarolashtirish usullarini tahlil qilish modelida birlashtirdi. Uning modeli xalqaro maydonga chiqish uchun kompaniya uchta afzalliklarga ega bo'lishi kerak degan nazariyaga asoslanadi:

- egalik - firma o'zi foydalanmoqchi bo'lgan noyob aktivlarga egalik qilishi kerak;

- joylashuvi – firma uchun xorijdagi noyob aktivlaridan o'z mamlakatida foydalanish bilan bir qatorda yoki ulardan foydalanish o'rniga foydalanish foydali bo'lishi kerak;

- ichki boshqaruv – firma uchun uchinchi kompaniyani yollash emas, balki aktivni o'zini nazorat qilish foydali bo'lishi kerak. 1993 yilda J.Dunning (Dunning, 1993) TMKlarning xorijiy mamlakatlarga sarmoya kiritish motivatsiyasiga asoslangan to'rtta turdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiya maqsadlarini joriy etish orqali o'z nazariyasi doirasini kengaytirdi. TNClar qidirmoqda:

- bozorlar. Korxonalar tashqi bozorlarga o'z mahsulotlariga yangi xaridorlar izlab chiqishadi. Bir tahlilchi ta'kidlaganidek, "ma'lum bir sanoatda texnologik rivojlanishni qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan minimal bozor hajmi hozir eng yirik milliy bozordan kattaroqdir" (Satherland, 1998);

- resurslar. Kompaniya arzonroq resurslar - yer, kapital, mehnat va tabiiy resurslarni izlab boshqa bozorlarga chiqadi;

- tarqatish tarmoqlari yoki yangi texnologiyalar kabi maxsus strategik aktivlar. Qidiruv muayyan aktivlarga ega bo'lgan xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikni o'z ichiga oladi;

- yuqori samaradorlik. Misol uchun, ba'zi mamlakatlar o'rtasidagi savdo shartnomalari kutilmaganda ushbu mamlakatlardan birida joylashgan korxonani shartnomada ishtirok etuvchi mamlakatlar ichidagi tariflarni pasaytirish orqali raqobatbardoshligini oshirishi mumkin.

Tadqiqotning ikkinchi yo'nalishi (bu tegishli adabiyotlarda ham o'z aksini topgan) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini tahlil qilishdan iborat. J.Dunning (Dunning, 1958) birinchi bo'lib kiruvchi investitsiyalarning oluvchining iqtisodiyotiga ta'sirini har tomonlama tahlil qildi (Buyuk Britaniya to'qimachilik sanoati misolida). Adabiyotning ushbu bo'limida rivojlangan mamlakatlardagi TMKlarning rivojlanayotgan mamlakatlarni sanoatlashtirishdagi rolini tahlil qilish markaziy o'rinni egallaydi (qarang (Moran, 1978; Evans, 1979; Lall, 1980, 1981)). Bu manbalar asosan rivojlanayotgan

mamlakatlar bilan bog'liq bo'lsa-da, bu mamlakatlar hukumatlarining faol roliga yetarlicha e'tibor berilmayapti.

Investitsiyalarning zamonaviy nazariyasi miqdoriy yondashuvdan sifatga o'tmoqda. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH va Yevropa kompaniyalari savdo to'siqlaridan qochish uchun xorijda zavodlar joylashtira boshladi. O'sha paytda investitsiya strategiyasi investitsiyalar oqimini maksimal darajada oshirishga qaratilgan bo'lib, kompaniyalar tomonidan ishlab chiqarishni xalqarolashtirishda kapital va resurslar manbai sifatida qaralgan, uni miqdoriy yondashuv sifatida tavsiflash mumkin edi. Miqdoriy yondashuvning mohiyati Tailand investitsiyalar qo'mitasi strategiyasida (Siamwalla, 1975) juda aniq ko'rsatilgan. Qo'mita firmalarga soliq imtiyozlari, kredit subsidiyalari va ularning faoliyat yo'nalishidan, xavf-xatarlardan, samaradorlikdan, hajmidan, yo'nalishidan va hokazolardan qat'i nazar soliqlardan ozod qilingan sertifikatlar berdi.

So'nggi paytlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bilan shug'ullanadigan ko'plab idoralar milliy iqtisodiyot ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda investorlarni tanlaydilar, bu esa sifat jihatidan yangi yondashuvni keltirib chiqaradi: bu investitsiyalar tushunchasiga yanada kengroq qarashni aks ettiradi. Barcha to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga bir xil ijobiy ta'sir ko'rsatmasligiga ishonch kuchayib bormoqda va bu ko'proq har doim ham yaxshiroq degani emas. Bu fikr ko'plab tadqiqotlarda ifodalangan (Lall, 2000a, 2000b; Katz, 2000). Sifatli yondashuv to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni bilim va innovatsiyalar manbai sifatida ko'rib, yuqori texnologiyalarni joriy etishga urg'u beradi. Qoidaga ko'ra, bunday investitsiyalar ishlab chiqarishga odatiy investitsiyalar bilan solishtirganda kamroq kapital oqimi bilan birga keladi, lekin ular butun iqtisodiyotga ko'proq ta'sir qiladi. Ularning kelishi mahalliy kompaniyalarning savdo va texnologik imkoniyatlarining ortishi bilan birga keladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimining an'anaviy ko'rsatkichlari (masalan, YAIMdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ulushi) faqat ularning miqdoriy tarkibiy qismlarini aks ettiradi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir qiladi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning ushbu mamlakatdagi kompaniyalarga ta'sirini ko'rib chiqing. Xorijiy firmalar tomonidan yangi texnologiyalar joriy etilishidan mahalliy kompaniyalar foyda ko'rmog'da. Qayd etish joizki, xorijiy korxonalarda ishlagan malakali kadrlar yangi texnologiyalar uchun mahalliy korxonalariga qaytmoqda. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak: to'g'ridan-to'g'ri

investitsiyalar milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va o'sishiga hissa qo'shadi (Grossman va Helpman, 1991, 1995; Barro va Salai-Martin, 1995, 1997). Shuning uchun qabul qiluvchi mamlakatlar hukumatlari ko'pincha xorijiy firmalar tomonidan mahalliy kompaniyalarni ochish uchun maxsus shartlarni belgilaydilar. Biroq, kompaniya va milliy miqyosda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar foydalarining empirik dalillari munozarali bo'lib qolmoqda. Aitken va Xarrison (1999) Venesueladagi ushbu zavodlarni o'rganish misolidan foydalanib, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning umumiy ta'siri nisbatan kichik ekanligini ko'rsatdi: investitsiya olgan korxonalar samaradorlikni oshirishga muvaffaq bo'ldi, lekin investitsiya ololmagan mahalliy korxonalarda, hosildorlik, aksincha, kamaydi. Bir qator mualliflar tomonidan makroiqtisodiy darajada o'sishni modellashtirish (Borensztein va boshqalar, 1998) investitsiyalarning qabul qiluvchi mamlakatning iqtisodiy o'sishiga aniq ijobiy ta'sirini ko'rsatmadi. Chet el investitsiyalarining ta'siri ma'lum bir oluvchi mamlakatdagi shartlar bilan keskin cheklanishi mumkin. Ko'pgina investitsiyalar to'g'ridan-to'g'ri kapitalni jalb qilish bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning ta'siri ko'p jihatdan mahalliy moliya institutlarining rivojlanish darajasiga bog'liqligini tushunish muhimdir. Moliya bozorining to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga ta'sirining bir qancha jihatlari mavjud. Birinchidan, qo'shimcha kapital qo'yilmalar talab qilinishi dargumon. Aniqrog'i, yangi bilimlardan real foyda olish uchun mahalliy kompaniyalar har kuni ish uslubini o'zgartirishi yoki umuman, tuzilmasini qayta tashkil etishi, yangi texnika sotib olishi, malakali kadrlarni yollashi kerak. Garchi ba'zi firmalar o'zlarining ichki resurslaridan foydalangan holda ushbu shartlarni bajarishga qodir bo'lsalar ham, bilim va texnologiya darajasidagi bo'shliq qanchalik katta bo'lsa, tashqi moliyalashtirish hajmi shunchalik ko'p bo'ladi. Biroq, ko'p hollarda, tashqi moliyalashtirish ichki bozorning imkoniyatlari bilan cheklangan: uning zaif rivojlanishi ko'pincha potentsial investorlarni qaytaradi. Bu, ayniqsa, mutlaqo yangi texnologiya nafaqat ichki, balki tashqi bozorga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lganida seziladi. 1980-yillar boshida Bangladeshda to'qimachilik eksportining rivojlanishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. 1979 yilda Daewoo u erda to'qimachilik fabrikasini ochganidan keyin. Koreyada malaka oshirgan 130 nafar mahalliy ishchilardan 115 nafari korxonani tark etib, o'z biznesini yo'lga qo'ydi. Bu ishchilarning barchasi o'z mablag'laridan foydalanganligi dargumon. Agar kredit bozori yetarlicha rivojlanmaganida edi, biz keyingi 20 yil ichida Bangladesh to'qimachilik eksportining 55 ming dollardan 2 milliard dollargacha keskin o'sishini ko'rmagan bo'lardik (Rhi va Belot, 1990; Easterly, 2001). Bu fakt investitsiyalarni jalb qilishning yana bir samarasini ko'rsatadi: faqat to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardan faqat

amaldagi kompaniyalargina foydalana olmaganlar. Investitsiyalar yangi mahalliy kompaniyalarni yaratishni rag'batlantirishi mumkin.

Bu pozitsiyani ko'rsatadigan yana bir misol - Suzukining Hindistonga kelishi. 1981 yilda kompaniya Hindiston hukumati bilan arzon kichik avtomobillar ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma korxonaga tuzdi. Dastlab, barcha komponentlar Yaponiyadan olib kelingan. Biroq, 10 yil ichida zavod ko'plab mahalliy ehtiyot qismlar ishlab chiqaruvchilarni jalb qilish markaziga aylandi, ular ilgari mavjud emas edi. 1997 yilda ular tomonidan avtomobil butlovchilarining 90 foizi ishlab chiqarilgan (Parix, 1997, 138-bet). Tashqi mablag'siz bu ishlab chiqaruvchilar paydo bo'la olmas edi. Shunga o'xshash misol, 1996 yilda INTEL yarimo'tkazgichlar ishlab chiqaruvchi zavod qurganidan keyin Kosta-Rikada dasturiy ta'minot sanoatining portlashi (Spar, 1998). Yuqoridagi misollar xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdan ijobiy samara olish imkonini beruvchi moliya bozorlarining muhim rolini ko'rsatadi.

Shuni qo'shimcha qilish kerakki, investitsiyalarning muhim qismi kompaniyalarning qo'shilishi va qo'shib ketishidan kelib chiqadi, bu esa fond bozorini etarlicha yuqori darajada rivojlantirishni talab qiladi. Rivojlangan fond bozori nafaqat qo'shimcha moliyalashtirish yo'llarini taqdim etadi, balki mahalliy va xorijiy investorlar o'rtasida qo'shimcha aloqani yaratadi. Rivojlangan moliya institutlari xorijiy kompaniyalarni mamlakat bozoriga jalb qilishda hal qiluvchi omil bo'lishi mumkin.

Biroq, bular kapital oqimiga ta'sir qiluvchi yagona omillar emas. Masalan, B. Xu (Xu, 2000) transmilliy korporatsiyalar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilib, texnologiya transferidan foyda olish uchun mamlakat inson kapitali rivojlanishining ma'lum darajasiga erishishi kerakligini ko'rsatdi. Jahon banki nashrlari ayrim mamlakatlar (masalan, Marokash, Urugvay va Venesuela) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardan foydalana olmaganini, resurslari ko'proq rivojlangan Malayziya va Tayvan (savdo iqtisodiyoti uchun ochiq, past inflyatsiya, rivojlangan infratuzilma – telefon liniyalari)ni ta'kidladi. va yo'llar, rivojlangan inson kapitali - o'qimishli ishchilarning yuqori foizi) xorijiy investorlar tomonidan olib kelingan texnologiyalardan to'liq foydalana oldi (Jahon banki, 2001). Turli moliya institutlarining rolini tahlil qilib, ayrim tadqiqotchilar (Levine, Zervos, 1998) fond va bank sektorlari turli xizmatlarni taklif qilsalar-da, aynan fond bozorining likvidligi va bank sektorining rivojlanishi real o'sish va jamg'arishni ta'minlashini ko'rsatdi. kapitalning, shuningdek, mehnat unumdorligining o'sishi. Iqtisodiyot tarmoqlari va umuman mamlakatlar to'g'risidagi

ma'lumotlarni tahlil qilgan holda (Vurgler, 2000) quyidagi qonuniyatni aniqlash mumkin edi: agar moliya institutlarining yuqori darajada rivojlanishi investitsiyalar oqimini oshirmasa, demak u mavjud investitsiyalardan to'liqroq foydalanib, shu orqali real iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkonini beradi.

Chet el investitsiyalari qabul qiluvchi mamlakatdagi ish haqi darajasiga ham ta'sir qiladi. Bu ta'sir bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. Birinchidan, odatda (masalan, (Lipsey, 2002)) xorijiy firmalar mahalliy firmalarga qaraganda ko'proq ish haqi to'laydi, deb ishoniladi. Ushbu fakt uchun bir nechta tushuntirishlar taklif qilindi. Masalan, Findlay (1978) modelida chet el kompaniyalari jamoatchilik fikrini o'z foydasiga shakllantirish uchun bir xil ish uchun ko'proq maosh to'laydilar, deb taxmin qilinadi. Yana bir variant shuni ko'rsatadiki, ishchi mahalliy kompaniyani afzal ko'radi, shuning uchun uni jalb qilish uchun unga yuqori maosh taklif qilish kerak. Uchinchi variantda xorijiy kompaniyalar kadrlar almashinuvini kamaytirish maqsadida ko'proq pul to'laydilar, bu esa texnologiya va g'oyalarni mahalliy iqtisodiyotga o'tkazish tezligini pasaytiradi. To'rtinchisi, xorijiy firmalar mehnat bozori bilan tanish emas va ko'proq malakali ishchilarni jalb qilish uchun ko'proq pul to'lashga tayyor, mahalliy firmalar esa bir xil malakaga ega ishchilarni aniqlab, ularga yuqori ish haqi taklif qilmasdan ishga olishlari mumkin. Bir qator tadqiqotchilar shuni ko'rsatdiki, xorijiy kompaniyalar tomonidan to'lanadigan ish haqi o'rtacha bir xil malaka darajasidagi mahalliy ishchilarnikidan 10-20 foizga oshadi (Lipsey, 2002), bu aslida kompaniyalarning hajmiga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, investitsiya kompaniyasida kapitalning yuqori konsentratsiyasi va yuqori mehnat unumdorligini ham hisobga olish kerak.

Xorijiy investitsiyalarning retsipient mamlakatdagi ish haqi darajasiga ta'sirining yana bir muhim jihati sanoatdagi ish haqining umumiy darajasi bilan bog'liq. Meksika va Venesuelada ish haqi dinamikasini o'rganish (Aitken va boshq., 1996) Meksikaning xorijiy kompaniyalar ko'p bo'lgan mintaqalarida ish haqi darajasi butun mamlakat bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan past ekanligini ko'rsatdi, ammo bu qiymat ma'lum bo'ldi. statistik jihatdan ahamiyatsiz bo'lishi. Biroq, Venesuelada, oluvchi mamlakatlardagi mahalliy kompaniyalarda ish haqiga chet elliklarning mavjudligi aniq salbiy ta'sir ko'rsatdi, bu qisman xorijiy firmalar tomonidan malakali ishchilarni o'g'irlab ketishi bilan bog'liq. Bir qator ekspertlar tomonidan olib borilgan ko'p manbali tadqiqotlar (Xolger, Greenaway, 2001) asosan xorijiy kompaniyalarning mahalliy kompaniyalarda ish haqi darajasiga salbiy ta'sirini aniqladi. Biroq, umuman mehnat bozori uchun, tarmoqlarni hisobga olmaganda, xorij kompaniyalarining ish

haqining o'rtacha darajasiga ijobiy ta'sirini ham kuzatish mumkin, xoh xorij kompaniyalari taklif qilayotgan yuqori ish haqi yoki malakali kadrlarga bo'lgan talab orqali. Muayyan sohaga salbiy ta'sir umuman mehnat bozorida talabning o'sishining ijobiy ta'siridan ustundir.

Qabul qiluvchi mamlakatda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning mehnat unumdorligiga ta'sirini ko'rib chiqing. Bu erda uchta savol tug'iladi. Xorijiy kompaniyalarda mehnat unumdorligi haqiqatan ham yuqorimi? Va agar u yuqoriroq bo'lsa, u mahalliy kompaniyalarda mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantiradimi? Mahalliy kompaniyalar xorij kompaniyalaridan o'rganish orqali samaradorlikni oshirishi mumkinmi yoki ular raqobatbardosh bozor bosimi tufayli unumdorlikni oshirishga majburmi?

Xorijiy kompaniyalarning mavjudligining afzalligi ularning eng samarali mahalliy kompaniyalar ustidan nazoratni o'rnatishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Jahon adabiyotida xorijiy firmalarga qarashli kompaniyalarda mehnat unumdorligi Amerika Qo'shma Shtatlari kabi rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalarga nisbatan ham yuqori ekanligini ko'rsatadigan ko'plab tadqiqotlar mavjud (Ramstetter, 1999; Howenstine, Zeile, 1994).

Blomström (1983) Meksikadagi 215 ta sanoat ma'lumotlaridan foydalangan holda, sanoatda xorijiy kompaniyalarning mavjudligi mahalliy kompaniyalarning samaradorligiga ijobiy ta'sir qiladi, degan xulosaga keldi. Bu xulosa keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan tasdiqlangan. Mehnat unumdorligini oshirish va investitsiyalarni oluvchi mamlakat uchun yangi mahsulotlar yaratish orqali jahon iqtisodiyotiga chuqurroq integratsiyalashuv amalga oshirilmoqda, bu esa uning iqtisodiy o'sishining tezlashishiga xizmat qilmoqda.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning bandlikka ta'sirini oldindan aytish qiyin. Agar mahsulot eksporti talabni oshirsa, bu o'z navbatida tegishli sohalarda ishlab chiqarishni ko'paytirishni talab qilsa yoki import mahalliy kompaniyalarga ta'sir etsa, ular raqobatga qodir emas va bankrot bo'lishi mumkin bo'lsa, ish bilan ta'minlanishi ham ko'tarilishi mumkin. Infratuzilmaning yomon rivojlanishi, malakali ishchi kuchining etishmasligi va samarasiz mehnat bozori bilan unumdorlikning o'sishi yakuniy mahsulotga bo'lgan ehtiyojdan oshib ketishi mumkin, bu ham ish joylariga bo'lgan ehtiyojning kamayishiga olib keladi (Fosu, 2004; Reddy, 2004). Nazariy jihatdan, investitsiyalarning bandlikka ta'sirini oldindan aytib bo'lmaydi. Shuning uchun dalillarni o'rganish va ular yangi ish o'rinlarini yaratish yoki aksincha, ularning

qisqarishiga hissa qo'shishni aniqlash kerak. 2004 yilda o'tkazilgan so'rovlar (Spiezia, 2004) shuni ko'rsatdiki, tanlab olingan 39 mamlakatdan 21 tasida bandlik o'sishi kuzatilgan, ammo 18 mamlakatda integratsiya ishsizlikning oshishiga olib keldi.

Investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakatda qashshoqlikni kamaytiradi, chunki ular odatda uning iqtisodiy o'sishiga yordam beradi. Biroq, yakuniy ijobiy natija ma'lum bir mamlakatdagi sharoitlar bilan qoplanishi mumkin, bu uning investitsion muhiti bilan belgilanadi. 2000-yilda A.Vinters (Winters, 2000) shunday xulosaga keldi: Garchi iqtisodiyotni liberallashtirish investitsiyalar oluvchi mamlakatlar uchun umuman olganda yangi imkoniyatlar yaratsa-da, globallashuv biron bir mamlakatni qashshoqlik chegarasidan pastga tushirmagan deb taxmin qilish noto'g'ri bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, mamlakat ichidagi qashshoqlik bir xilda "taqsimlanmaydi", hatto kambag'al mamlakatlar ham bir-biridan juda farq qiladi. 120 ta mamlakat ma'lumotlaridan foydalangan holda tadqiqotchilar (Santarelli, Figini, 2004) quyidagi xulosaga kelishdi:

- ochiq savdo mutlaq qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi, bu qashshoqlik chegarasidan pastda yashaydigan odamlar soni bilan o'lchanadi;
- to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi va ayniqsa moliyaviy liberalizatsiya kambag'allikni kamaytirmaydi, garchi bu erda bog'liqlik unchalik katta emas;
- Qabul qiluvchi mamlakatda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va nisbiy qashshoqlik o'rtasida sezilarli bog'liqlik yo'q, bu mamlakatdagi o'rtacha daromadning 50% dan kamrog'i bilan yashaydigan odamlar soni bilan o'lchanadi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, globallashuvning boshqa jihatlari kabi, o'zi bilan yangi imkoniyatlar va yangi muammolarni ham olib keladi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakatning iqtisodiy salomatligiga qanday ta'sir qilishini tushunish investitsiya siyosati maqsadlarini belgilash uchun juda muhimdir. Qabul qiluvchi mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy institutlarning rivojlanish darajasi ko'p jihatdan chet el kapitalining kirib kelishidan kutilishi mumkin bo'lgan sifatli samarani belgilaydi. Ushbu institutlarni rivojlantirish bilan bir qatorda davlatning vazifasi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning miqdoriy qismini belgilovchi qulay investitsiya muhitini ta'minlashdan iborat. Shuningdek, barcha investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishga yordam beravermaydi – mamlakat iqtisodiyot barqarorligini va aholi bandligini oshirishni kafolatlaydigan tarmoqlarga

investitsiyalarni jalb qilish, mahalliy kompaniyalar bilan hamkorlikni ta'minlash va ishchilarni ta'lim darajasini oshirishga rag'batlantirish bo'yicha faolroq pozitsiyani egallashi kerak. Biroq, nazariy jihatdan mantiqiy ko'rinadigan narsa, amalda eng kutilmagan natijalarni berishi mumkin. Har bir aniq qaror ko'p jihatdan ko'rib chiqilishi kerak, chunki klassik javoblar, qoida tariqasida, eskirgan bo'lib chiqadi va zamonaviy voqelikni hisobga olmaydi.

Adabiyotlar:

Aitken B.J., Harrison A. Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela // *American Economic Review*. 1999. № 89. P. 605–618.

Aitken B.J., Harrison A.E., Lipsey R.E. Wages and Foreign Ownership: A Comparative Study of Mexico, Venezuela, and the United States // *Journal of International Economics*. 1996. Vol. 40. P. 345–371. An Assignment Theory. An assignment theory of foreign direct investment. NBER Working Paper 11003. 2004.

Balasubramanyam V.N., Salisu M., Sapsford D. FDI and Growth in EP and IS countries // *The Economic Journal*. 1996. № 106. P. 92–105.

Barro R., Sala-i-Martin X. *Economic Growth*. McGraw- Hill Inc., 1995.

Barro R., Sala-i-Martin X. Technology Diffusion, Convergence and Growth // *Journal of Economic Growth*. 1997. № 2. P. 1–26.

Blomström M. *Foreign Investment and Spillovers*. L.; N.Y.: Routledge, 1983.

Borensztein E., De Gregorio J., Lee J.-W. How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? // *Journal of International Economics*. 1998. № 45. P. 115–135.

Buckley P.J., Casson M. *The Future of the Multinational Enterprise*. L.: Macmillan, 1976.

Caves R.E. International Corporations: the Industrial Economics of Foreign Investment // *Economica*. 1971. № 38. P. 1–27.

Doms M.E., Bradford J.J. Comparing Wages, Skills, and Productivity between Domestically and Foreign-Owned Manufacturing Establishments in the United States // *Baldwin R.E., Lipsey R.E., Richardson J.D. (eds.) Geography and Ownership as Bases for Economic Accounting. Studies in Income and Wealth. Vol. 59.* Chicago: University of Chicago Press, 1998. P. 235–258.

Dunning J.H. *American Investment in British Manufacturing Industry*. L.: George Allen and Unwin, 1958.

Dunning J.H. Trade, location of economic activity and the MNE: a search for an eclectic approach. The international allocation of economic activity: Proceedings of a Nobel Symposium held at Stockholm. P.H. a P.M. W.B. Olin. L.: Macmillan, 1977.

Dunning J.H. Multinational enterprises and the global economy. Wokingham: Addison–Wesley, 1993.

Durham J.B. Absorptive Capacity and the Effects of FDI and Equity foreign portfolio investment on economic growth // *European Economic Review*. 2004. № 48. P. 285–306.

Easterly W. The Elusive Quest for Growth. Cambridge: MIT Press, 2001.

Evans P. Dependent Development: the Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Findlay R. Relative Backwardness, Direct Foreign Investment, and the Transfer of Technology: A Simple Dynamic Model // *Quarterly Journal of Economics*. 1978. Vol. 92. Issue 1. Febr. P. 1–16.

Fosu A. The Social Impact of Globalization: The Scope for National Policies // Lee E., Vivarelli M. (eds.) *Understanding Globalization, Employment and Poverty Reduction*. N.Y.: Palgrave Macmillan, 2004. P. 327-48.

Grossman G., Helpman E. Innovation and Growth in the Global Economy. Cambridge: MIT Press, 1991.

Grossman G., Helpman E. Technology and Trade // Grossman G., Rogoff K. (eds.) *Handbook of International Economics*. Vol. 3. North-Holland, Amsterdam, 1995. P. 1279–1337.

Holger G., Greenaway D. Foreign Direct Investment and Intra-Industry Spillovers: A Review of the Literature. Research Paper 2001/37. Globalisation and Labour Markets Programme. Nottingham: Leverhulme Centre for Research on Globalisation and Economic Policy, 2001.

Howenstine N.G., Zeile W.J. Characteristics of Foreign – Owned U.S. Manufacturing Establishments // *Survey of Current Business*. 1994. Vol. 74. №. 1. January. P. 34–59.

Hymer St.H. The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment (1960/1976). Cambridge: MIT Press, 1976. IMF Balance of Payments Manual, 1993. Investment and Globalization. A project of the Carnegie Endowment // Globalization101.org.

Katz J. *Passado y Presente del Comportamiento Tecnológico de América Latina*. Red de Reestructuración y Competitividad. Serie Desarrollo Productivo, 75. CEPAL/ECLA, 2000.

Lall S. International Technology Market and Developing Countries // Economic and Political Weekly. 1980. Annual Number (Febr.). P. 311–332.

Lall S. Transnational corporation linkages in developing countries: the case of backward linkages via subcontracting. United Nations Centre on Transnational Corporations. Technical Paper. N.Y.: United Nations, 1981.

Lall S. Technological Change and Industrialisation in the Asian Newly Industrialising Economies: Achievements and Challenges // Linsu K., Nelson R.R. (eds.) Technology, learning and innovation: experiences of newly industrialising economies. Cambridge: Cambridge University Press, 2000a. P. 13–68.

Lall S. The technological structure and performance of developing country manufactured exports, 1985-1998 // Oxford Development Studies. 2000b. Vol. 28. № 3. P. 337–369.

Levine R., Zervos S. Stock Markets, Banks and Economic Growth // American Economic Review. 1998. № 88. P. 537–558.

Lipsey R.E. Home and Host Country Effects of FD. NBER Working Paper № 9293, 2002. Oct.

Makki S., Somwaru A. Impact of Foreign Direct Investment and Trade on Economic Growth: Evidence from Developing Countries // American Journal of Agricultural Economics. 2004. № 86. P. 795–801.

McManus J.C. The theory of the multinational firm. In: Paquet G. (ed.) The Multinational Firm and the Nation State. Toronto: Collier–Macmillan, 1972. P. 66–93.

Moosa I.A. FDI: Theory, Evidence and Practice. N.Y.: Palgrave, 2002.

Moran Th.T. Multinational corporations and dependency: a dialogue for dependentistas and non dependentistas // International Organization. 1978. Vol. 32. № 1. P. 79–100.

Parikh K.S. (eds.) India Development Report. Delhi: Oxford University Press, 1997.

Penrose Ed. The Theory of the Growth of the Firm. N.Y.: John Wiley, 1959.